

Univerzita Komenského v Bratislave
Lekárska fakulta
Oddelenie histórie medicíny
Ústavu sociálneho lekárstva a lekárskej etiky

Historia Medicinae Slovaca I.

Ján Jessenius (1566 – 1621) – Ľudia a doba

Medzinárodná vedecká konferencia
konaná 8. decembra 2016

Bratislava 2017

**Universitas Comeniana Bratislvensis
Facultas Medica**

Historia Medicinae Slovaca I.

BRATISLVAE MMXVII

Univerzita Komenského v Bratislave
Lekárska fakulta
Oddelenie histórie medicíny
Ústavu sociálneho lekárstva a lekárskej etiky

Ján Jessenius (1566 – 1621) – Ľudia a doba

Medzinárodná vedecká konferencia
konaná 8. decembra 2016

Editori: Matej Gogola, Lukáš Rybár

Bratislava 2017

*Publikácia vyšla s finančným príspevím Collegium Historicum.
Spoločnosť priateľov histórie a humanitných vied*

Recenzenti: Prof. Kirill Ševčenko, DrSc.
Prof. MUDr. Viera Štvrtinová, CSc.

Editori: Mgr. Matej Gogola, PhD.
Mgr. Lukáš Rybár, PhD.

HISTORIA MEDICINAE SLOVACA

Vedecký redaktor

Doc. MUDr. Vojtech Ozorovský, CSc.

Redakčná rada

Mgr. et Mgr. Silvia Capíková, PhD.
doc. Mgr. Karel Černý, Ph.D. (Česká republika)
Prof. Mgr. Miroslav Daniš, CSc.
PhDr. Anna Falisová, CSc.
Mgr. Matej Gogola, PhD.
doc. PhDr. Ďura Hardy, PhD. (Srbsko)
doc. PaedDr. Ľudmila Horníková Pavlíková, CSc.
MUDr. Michaela Kostíčová, PhD. MPH
doc. MUDr. Eliška Kubíková, PhD.

Mgr. Adam Mesiarkin, PhD.
Mgr. Vitaliy Nagirnyy, PhD. (Poľsko)
Doc. Vitalik Repin, PhD. (Bielorusko)
Mgr. Anna Rollerová, PhD.
Mgr. Daniela Rošková, PhD.
Mgr. Lukáš Rybár, PhD.
doc. PhDr. František Šimon, CSc.
Mgr. David Tomíček, Ph.D. (Česká republika)
PhDr. Ivana Vojteková, PhD.

© Oddelenie histórie medicíny a zdravotníctva Ústavu sociálneho lekárstva a lekárskej etiky LF UK v Bratislave

© Vydal STIMUL – centrum informatiky a vzdelávania FiF UK pre LF UK

© Autori: Eva Augustínová, Jarmila Brezinová-Švihranová, Karel Černý, Miroslav Daniš, Eva Frimmová, Radek Fukala, Jozef Gajdoš, Matej Gogola, Ďura Hardy, Marek Klatý, Norbert Mika, Vitaliy Nagirnyy, Daniela Rošková, Katarína Schwarzová, Lukáš Sláma, František Šimon, Angela Škovierová, Ján Štvrtina, Oľga Vanečková, Ladislav Župčán, Martina Župčanová

Adresa redakcie

Univerzita Komenského v Bratislave
Lekárska fakulta
Oddelenie histórie medicíny a zdravotníctva
Ústav sociálneho lekárstva a lekárskej etiky
813 72 Bratislava, Sasinkova 2

*Na obálke časť vitráže z Nových teoretických
ústavov Lekárskej fakulty Univerzity Komen-
ského v Bratislave. Autor vitráže s Jessenio-
vým vyobrazením: F. Pekár.*

e-mail: matej.gogola@fmed.uniba.sk
tel./fax: 00421/59357427

ISBN 978-80-8127-185-4

„Pestilentiae et medici” K dějinám epidemií a medicíny v zemích České koruny během dlouhé habsbursko-osmanské války (1593–1606)

NORBERT MIKA

Vojenské konflikty Habsburků s osmanskou Portou probíhající na přelomu 16.–17. století, v literatuře označované jako „dlouhá válka”, byly v minulosti předmětem historického bádání, zejména však z pohledu vojenských událostí a diplomatických jednání.¹ Opomíjen je naopak jiný důležitý aspekt, kterým jsou v té době rozšířené nemoci a epidemie, a také snahy o jejich zastavení. Dějištěm těchto jevů byly mimo jiné země České koruny, tedy území dnešních Čech, Moravy, Slezska a Lužic. Uvedené téma se dosud nedočkalo samostatného zpracování a mezeru nezaplňily ani jinak velmi zajímavé práce českých autorů zabývajících se dějinami epidemií a medicíny. Na tomto místě je třeba zmínit například práce těchto autorů: Václav Schulz, Ladislav Niklíček, Karel Štein, Jiří Svoboda, Anna Kubíková, Eduard Wondrák, Petr Svobodný, Ludmila Hlaváčková, a v poslední době Karel Černý.²

Blížícimu se neštěstí – dle moravského kronikáře – měla předcházet různá znamení. V kostelech byly slyšány podivné zvuky, docházelo k povodním a zemětřesením, na obloze se objevovala neidentifikovatelná astrální těla planoucí jako pochodně.³ Pověřivostí ovlivněná interpretace měla samozřejmě s realitou jen málo společného, tedy s rostoucím počtem nemocných a umírajících obyvatel této části Evropy zapříčiněným epidemií moru v předvečer „dlouhé války”. Uvedené okolnosti byly nejčastěji nazývány „morovým ovzduším” nebo „morovou nákazou”.⁴

- 1 PÁNEK, J.: *Turecké nebezpečí a předbělohorská společnost*, s. 53-72; PÁNEK, J.: *Podíl předbělohorského českého státu na obraně střední Evropy proti osmanské expanzi*, s. 71-84; RATAJ, T.: *Turecká hrozba a raně novověké zpravodajství v předbělohorských Čechách*, s. 233-261; NIEDERKORN, J. P.: *Die europäischen Mächte und der 'Lange Türkenkrieg' Kaiser Rudolfs II. (1593-1606)*, s. 9-20.
- 2 SCHULZ, V. (ed.): *Príspevky k dějinám moru v zemích českých z let 1531-1746*; NIKLÍČEK, L. - ŠTEIN, K.: *Dějiny medicíny v datech a faktech*; SVOBODA, J.: *Historie morových epidemií. Souvisí morové epidemie s klimatem?*; KUBÍKOVÁ, A.: *Morová epidemie roku 1598 v Českém Krumlově*, s. 221-226; WONDRAK, E.: *Historie moru v Českých zemích*; SVOBODNÝ, P. - HLAVÁČKOVÁ, L.: *Dějiny lékařství v českých zemích*; ČERNÝ, K.: *Mor 1480-1730. Epidemie v lékařských traktátech raného novověku*.
- 3 KAMENÍČEK, F. (ed.): *Prameny ke vpádům Bočajaovců na Moravu a k ratifikaci míru vídeňského od zemi koruny České roku 1605-1606*, s. 89-111.
- 4 KARPIŃSKI, A.: *W walce z niewidzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne*, s. 162-163, 214, 227, 326; WRÓBLEWSKA, W.: *Teoria przejęcia epidemiologicznego oraz fakty na przełomie wieków w Polsce*, s. 133.

Zprávy o nebezpečné epidemii dorazily do zemí České koruny ze soudního Polska, kde zasáhla obce i města včetně Varšavy (Warszawa), Lvova (Львів), Lublinu (Lublin) a Krakova (Kraków).⁵

Ve snaze o obranu před blížícím se nebezpečím se habsburská správa rozhodla pro dosti rázný krok - uzavřela hranice s Polskem. Císař Rudolf II. vydal 6. srpna 1592 v této věci zvláštní mandát, ve kterém uvádí, že morová nákaza může každou chvíli dorazit do Slezska a následně rovněž do pražské metropole. Zároveň přikázal podřízeným městským radám, aby nepouštěly kupce a jiné osoby přicházející z Polska, přičemž jim hrozil „skutečným trestáním“.⁶ Svým obsahem radikální nařízení mohlo zhoršit vztahy s východním sousedem, ale ukázalo se, že je účinné a dokázalo zadržet nákazu, která po delší dobu do císařských zemí nezavítala.

Epidemie nakonec přišla ze směru, odkud to císařský dvůr v Praze nečekal, přestože jej v úvahu brát mohl, jelikož – vzhledem k vývoji událostí, ke kterým v této části kontinentu docházelo – úzce souvisel s rodícím se habsbursko-osmanským konfliktem. S cílem zažehnat konflikt bylo na dvůr tureckého sultána Murada III. v Konstantinopoli (Istanbul) v roce 1591 vysláno císařské poselstvo pod vedením slezského šlechtice Bedřicha Kreckvice (Friedrich von Kreckwitz).⁷ Přestože mise nepřinesla očekávané výsledky a sám Kreckwitz byl zajat a později také zabit, někteří jiní členové nebezpečné výpravy přežili. Mezi ně patřil český autor Václav Vratislav z Mitrovic, který své věznění a pobyt na Bosporu podrobně popsal. Tam se kolem roku 1593 setkal s nebezpečnou epidemií, což vyjádřil těmito slovy: „Toho času byl veliký mor v Konstantinopoli, tak že, jak nám Turci pravili, v samém městě, jak v okrsku svém i v předměstí, do 80 tisíců na morní bolesti pomřelo. Jakož jsme pak sami z domu našeho po mnohu osobách celý den oustavně k hrobu nésti, a jak tu u některého domu dvě, tři, čtyry osoby myli a horkými vodami pařili a čistili, viděli, tak že velice teskno bylo a jiného nic kromě hojnost mrtvých těl z domu našeho viděti nebylo. Z našeho domu umřelo jich též okolo šesti osob na morní nakažení, ačkoliv jsme na každý den všelijaká praeservativa proti témuž nakažení užívali“.⁸

Jak se dalo předpokládat, tato zdravotní neštěstí na Bosporu se brzy přenesla do jihovýchodní Evropy, zejména poté, co v roce 1593 osmanská Porta oficiálně vyhlásila válku císaři Rudolfovi II. v souvislosti se zápasem o vliv na území tehdejších Uher. První příznaky blížících se problémů se smrtelnou epidemií se objevily již na jaře 1594 v táboře císařských vojsk pod Ostřihomí (Estergom). Ohlásil je velitel jednoho z jezdeckých oddílů, které město obléhali, hrabě Sebastian Šlik. Tento šlechtic do Uher přivedl vojenské jednotky o síle 1000 mužů sestavené z rozhodnutí českých stavů. Jejich součástí byli kromě Čechů také Moravané, Slezané a Brani-

5 KARPIŃSKI, A.: *W walce z niewidzialnym wrogiem*, s. 313.

6 KROFTA, K. – NOVÁK, B. et al. (eds.): *Sněmy české od léta 1526 až po naši dobu*, sv. 1-12, s. 115-116. Dále jen SČ.

7 JOHANNES SINAPIUS: *Schlesischer Curiositäten Erste Vorstellung, Darinnen die ansehnlichen Geschlechter Des Schlesischen Adels, Mit Erzählung Des Ursprungs, der Wappen*, s. 549-551; KRONES, F.: *Kreckwitz, Friedrich von*, s. 100; PILNÁČEK, J.: *Rody starého Slezska*, s. 108.

8 VÁCLAV VRATISLAV Z MITROVIC: Příhody, ed.: ERTL, V., s. 95.

boři.⁹ Sebastian Šlik si v dopise z 24. května 1594, jehož adresátem byl nejvyšší purkrabí pražský Adam z Hradce, postěžoval, že jeho jízda trpí závažnými zdravotními obtížemi a někteří v důsledku šířící se choroby již zemřeli. Zároveň purkrabího prosil, aby na zemském sněmu urgoval žold, který jeho vojska již několik měsíců nedostala a zbídačení vojáci nemají ani na proviant.¹⁰ Jako obvykle, intervence očekávaný cíl nesplnila. Dochovaná korespondence, ve které se Šlik neúspěšně snaží o změnu stávající situace, svědčí o výrazné pasivitě a nekompetentnosti habsburské správy v Praze, která celou záležitost jednoznačně podcenila, přičemž nejen že neuhradila žold, ale neposlala ani potřebného a zcela jistě očekávaného medika. Když se do celé věci vložil sám císař Rudolf II., doporučující 13. srpna 1594 nejvyšším českým zemským úředníkům, aby napravili tragickou situaci chorobou zdecimovaného jezdeckého pluku, ukázalo se, že smrtelná nákaza již postihla většinu vojska včetně jejího velitele - hraběte Sebastiana Šlika, který zemřel mezi 1. a 13. srpnem 1594.¹¹ Ztráty postihly samozřejmě také jiné císařské oddíly u Ostrihomi. Polní lékaři si s tak velkým počtem nakažených nevěděli rady a radili některým velitelům, aby raději zamořené území opustili. Takový postup samozřejmě nebyl přípustný pro hlavní stan vrchního velení shromážděného kolem arciknížete Matyáše, protože na císařském dvoře by to působilo jako zjevná dezerce. Velitel jiného císařského oddílu hrabě Karel Mansfeld (Carl von Mansfeld) si vážnost situace plně uvědomoval a ze zdravotních důvodů nechal povolát medika až z Vídně.¹² Souviselo to faktem, že lékaři v rakouském hlavním městě byli považováni za mistry svého oboru.¹³ Podobně dobré pověsti se v té době těšili také medicí z Vratislavi, i když ani oni nemohli vždy úspěšně čelit nastalé situaci.¹⁴

Neúspěšné obléhání Ostrihomi a následná ponurá tragédie utrpěná před městskými zdmi kvůli smrtelné epidemii řádící v řadách nezaplaceného a špatně živeného vojska, otrásla veřejným míněním v zemích České koruny.¹⁵ S cílem shromáždit nové vojsko vydali nejvyšší zemští úředníci, zemští sudí a místodržící v Praze dne 22. srpna 1594 zvláštní patent, kterým pověřili velením českého vojska pana Petra Voka z Rožmberka. Zároveň mu svěřili 4000 zlatých na zajištění a vybavení konkrétních jednotek a osob. Díky tomu se mimo jiné našly finanční prostředky dokonce „na dva kurýry, na polního doktora, na tlumače“ a dokonce i „na špehaře“.¹⁶

Svolání nového vojska v Čechách souviselo s měsíc starou ofenzívou tureckých vojsk v počtu okolo 80 tisíc mužů, v jejichž čele stál sám velkovezír Koca Sinan Paşa,¹⁷ podporovaný krymskými Tatary. Posledně jmenovaní krátce předtím bez jaké-

9 BARTOLOMĚJ PAPROCKÝ z HLOHOL: *O válce turecké a jiné příběhy. Výbor z Diadochu*, ed. PETRŮ, E., s. 223.

10 SČ, sv. 8, č. 233, s. 562-563.

11 Ibidem, č. 237, s. 565-566, č. 256, s. 581-582, č. 263, s. 586-587, č. 264, s. 588-589, č. 276, s. 598-599, č. 281, s. 602-604, č. 297, s. 628-629, č. 298, s. 629-630.

12 BARTOLOMĚJ PAPROCKÝ z HLOHOL: *O válce turecké*, s. 290.

13 FISCHER, M.: *Merkwürdigere Schicksale des Stiftes und der Stadt Klosterneuburg*, Th. 1, 271-272.

14 SČ, sv. 8, č. 123, s. 175.

15 BARTOLOMĚJ PAPROCKÝ z HLOHOL: *O válce turecké*, s. 290-300; MIKULÁŠ DAČICKÝ z HESLOVA: *Paměti*, ed.: MIKULEC, J., s. 146.

16 SČ, sv. 8, č. 316, s. 643.

17 YILMAZ, M.: *Sinan Paşa (Koca)*, s. 544-545; İPŞIRLI, M.: *Koca Sinan Paşa (ö. 1004/1596) Osmanlı*

hokoliv odporu prošli jihovýchodní částí Polska na území Uher a 27. července 1594 stanuli před Ostřihomí. Dle názoru hlavního velitele habsburských vojsk, arciknížete Matyáše, nájezdníci plánovali útok na východní hranice Českých zemí. Ohrožena byla zejména Morava a Slezsko.¹⁸

Výběr Petra Voka z Rožmberka za velitele českých jednotek, který měl podporovat arciknížete Matyáše, nepatřil k nejméně šťastným. Neměl dostatečné vojenské zkušenosti a byl považován za člověka bázlivého, navíc holdujícího alkoholu. Na hlavní shromaždiště vojska ve Znojmě dorazil 1. září 1594,¹⁹ odkud na další cestu vyrazil teprve 26. září. V Uhrách, konkrétně v okolí Bratislavy (Pozsony/Pressburg), se příliš dlouho nezdržel. Již 3. listopadu byl jeho neukázněný kontingent rozpuštěn a sám Petr Vok se 11. listopadu vydal na cestu do svých rodových držav se sídlem v Třeboni. V té době na syfilidu nazývanou „uherskou nemocí“ onemocněl Vokův sekretář Martin Šurer z Waldheimu (Martin Schürer von Waldheim).²⁰ Je tedy patrné, že nebezpečím pro zdemoralizovaná císařská vojska nebyly pouze hordy vyznavačů islámu a zlověstná epidemie, ale také v křesťanské armádě panující venerická choroba, přivlečená z různých stran vojáky nebo v jejich okolí pobývajících prostitutkami.²¹ Můžeme připustit, že Petr Vok z Rožmberka sledoval vyšší cíle a záměrně zdržoval výjezd svěřeného korpusu na frontu a následně využil nastalé situace, rozpustil vojsko a rychle se z Uher stáhnul.

V té době se již epidemie natolik rozšířila, že v závěru roku 1594 vstoupila do Čech.²² Zmínky o onemocnění se objevily také ve Švábsku v západní části Říše.²³ Je však třeba pochybovat o tom, že by se v případě obyvatel západní Evropy již jednalo o orientální mor přivlečený z Bosporu, který tehdy v habsburských zemích způsobil pouze nevelké ztráty. Zdá se, že se jednalo spíše o epidemii méně invazivní choroby, patrně břišní nebo skvrnitý tyfus. Byly to neduhy závažné a smrtelné, přesto poměrně často léčitelné. Navíc je těžké posoudit, zda byla viníkem rozšíření epidemie v Říši rozpuštěná císařská vojska vracející se – přes rakouské a české země – z turecké fronty, nebo obchodní kontakty Německa s Polsko-litevskou unií, kde se nákaza vyskytovala již několik let.²⁴

Ať už tomu bylo jakkoliv, je třeba si povšimnout, že v souvislosti s probíhající válkou a hrozící epidemií se začalo mnohem více pozornosti věnovat potřebě léčení nemocných. Jako ocenění důležité role ve válce s neviditelným nepřitelem je možno chápat také přijetí „Pavla Zykunda z Grynova v umění lékařském doktora“ do šlechtického stavu na sněmovním zasedání konaném na Pražském hradě dne 28. úno-

sadzami, s. 137-139; TÜRKÇELİK, E.: *Cigalazade Yusuf Sinan Pasha y el Mediterraneo entre 1591-1606*, s. 147, 149, 154, 180, 216.

18 Národní archiv v Praze: *Staré militare*, karton 14 (anonymní korespondent z Vídně – 23. července 1594), karton 15 (Rudolf II. místodržitelům v Praze – 1. srpna 1594).

19 VÁCSLAV BŘEZAN: *Život Petra Voka z Rosenberka*, ed.: MAREŠ, F., s. 156. Není vyloučeno, že Petr Vok z Rožmberka dorazil na shromaždiště českých vojsk ve Znojmě teprve 9. září, srov. MĚŠTÁNEK, T.: *Poměry na Moravě na přelomu 16. a 17. století v období válek tureckých a povstání Štěpána Bočkaje*, s. 18-19.

20 VÁCSLAV BŘEZAN: *Život Petra Voka z Rosenberka*, s. 157-161.

21 VLČEK, E.: *Syfilis v Čechách*.

22 SČ, sv. 9, č. 123, s. 175.

23 GEISENHOF, G.: *Kurze Geschichte des vormaligen Reichsstifts Ochsenhausen in Schwaben*, s. 94.

24 KARPIŃSKI, A.: *W walce z niewidzialnym wrogiem*, s. 313.

ra 1595.²⁵ Dále 9. března 1595 došlo na společném zasedání české šlechty a měst k přijetí „Andreas Scholliusa z Elsauflu, v umění lékařském doktora, za obyvatele do království tohoto Českého”.²⁶ Je jisté, že případů povýšení lékařů a osob vykonávajících tento obor bylo ve sledované době více. Kromě lékařského personálu usilovaly o vstup do hry o léčení chorých a prevenci nemocí také různé lékařské knihy a apatykářské procedury. Již v roce 1592 vydal Adam Zalužanský ze Zalužan, správce lékáren pověřený radními pražského Starého Města, tzv. „Řád apatékařský”, čili regule, kterými se měli řídit výrobci i prodejci léčiv na území tohoto města.²⁷ V roce 1595 vyšla v pražské tiskárně Daniela Adama z Veleslavína populární příručka „Apatéka domácí” z pera Adama Hubera z Risenpachu.²⁸ Za své zásluhy na poli medicíny byl autor české verze, humanista a specialista v oboru lékařství, později jmenován vrchním dvorním lékařem císaře Rudolfa II. Týž Daniel Adam z Veleslavína v roce 1596 vydal český překlad herbáře Pietra Andrei Mattioliho s názvem „Herbarium”. Text upravil Joachim Camerarius a doplnil již výše zmíněný odborník Adam Huber z Risenpachu.²⁹

Rostoucí zájem o medicínskou tematiku a farmaceutické produkty, růst prestiže povolání lékaře jako kompetentního znalce lidských neduhů, který dokáže uzdravovat - to vše svědčí o faktu, že na konci 16. století došlo v zemích České koruny k závažným krokům na cestě ke zlepšení prevence a zdravotního stavu obyvatelstva. Přesto však nebyly dostatečné, a proto nemohly účinně zastavit rozšiřující se epidemii. Můžeme dokonce říci, že tehdejší medicína se více soustředila na likvidaci následků nebezpečných chorob, než na snahu zabránit jejich příčinám. Dle názoru znalců problematiky měly nebezpečné epidemie svůj původ v nedostatečném vyživení části obyvatelstva, tragických hygienicko-sanitárních podmínkách a tehdy neznámém světě bakterií a virů.³⁰ K jejich rozšíření nepřispěly pouze pohyby vojsk, ale také stažení raněných a nemocných z frontových linií do špitálů na území pražské metropole.³¹ Není tedy divu, že nákaza, kterou byl s největší pravděpodobností výše uvedený mor, pomalu ale jistě pronikala na území ovládaná německým císařem. V letech 1596 a 1597 byla nezávisle na sobě zmíněna na několika místech v Čechách³² a Rakousku.³³ Jejimi oběťmi byli jak pacienti, tak i jejich lékaři. Dostatečně výmluvný je fragment dopisu z 28. dubna 1597 zaslaný tehdejším arcibiskupem Zbyňkem Berkou z Dubé Melchioru Kleselovi (Melchior Khlesl), biskupskému admini-

25 SČ, sv. 9, č. 36, s. 59-60.

26 SČ, sv. 9, č. 46, s. 78-79.

27 SVOBODNÝ, P. - HLAVÁČKOVÁ, L.: *Dějiny lékařství*, s. 46.

28 Huberova práce o 712 stranách se těšila velké popularitě, o čemž svědčí její další vydání v roce 1620, srov. ADAM HUBER z RISENPACHU: *Apatéka domácí. W kteréž se zavjrají a vypisují rozličná Lékařstwí, snadná k přístrogenj, proti wsselikým neduhům Těla Lidského, y Audůw geho od hlavy až do Noh, wnitřnjm y zewnitřnjm; y také některým nedostatům Howadským, a giným wěcem k Hospodářstwí náležegicým*. Při psaní tohoto díla autor bezesporu čerpal z práce Pietra Andrei Mattioliho.

29 HEJNOVÁ, M.: *Pietro Andrea Mattioli and his Herbarium*, s. 36-40; ČERMÁKOVÁ, L.: *Zielnik Pietro Andrea Mattioliogo w Czechach*, s. 7-26.

30 KARPÍŇSKI, A.: *W walce z niewidzialnym wrogiem*, s. 25; POLEK, K. - SROKA, Ł. T.: *Epidemie w badaniach historyków. Zagadnienia wstepne*, s. 9-15.

31 SČ, sv. 9, č. 327, s. 440.

32 SVOBODA, J.: *Historie morových epidemií*, s. 1-4.

33 FISCHER, M.: *Merkwürdigere Schicksale*, s. 271-272.

strátorovi ve Vídeňském Novém Městě (Wiener Neustadt)³⁴: „Am verschieenen Freitag hat des allhieigen obristen Herrn Kanzlers Gemahlin und vor derselben der Doctor, so den verstorbnen jungen Herrn von Martinicz curiert, des zeitliche Leben beschlossen, seind auch nunmehr zur Erden bestattet“.³⁵

Smrtonosný mor nebyl samozřejmě jedinou přenosnou nákazou, která střídavě navštěvovala obyvatele zemí České koruny. Dle názoru českého lékaře a spisovatele Matyáše Borbonia z Borbenheimu, rodáka z Kolinec na Klatovsku, byla nákazou, která postihla moravská Napajedla v době jeho návštěvy dne 22. srpna 1597, spíše úplavice.³⁶ Neléčený průběh tohoto nebezpečného onemocnění střev a zejména střeva tlustého, projevujícího se silným průjemem a přítomností krve a hlenu ve stolici, může vést až k úmrtí pacienta.

Preventivní opatření proti šířícím se epidemiím měla z počátku vesměs lokální charakter. Ve snaze o nápravu se používal dříve vyzkoušený postup s uzavíráním městských bran. S ohledem na možné nebezpečí například i výše uvedený velitel českých vojsk v Uhrách (1594), Petr Vok z Rožmberka, přikázal 20. září 1597 měšťanům Českého Krumlova, aby s ohledem na „povětrí morové“ nepouštěli osoby podezřelé z nákazy, zejména z Jindřichova Hradce, Tábora, Českých Budějovic, Rudolfova, Soběslavi, Třeboni, a také z Veselí a Lomnice nad Lužnicí.³⁷ Dne 1. října 1597 vydal stejnou reguli také pro měšťany Prachatic.³⁸

Podniknuté kroky, jak se záhy ukázalo, byly opožděné a nedostatečné, proto také nepřinesly očekávané výsledky.

Během následujících dvou let plíživá epidemie zasáhla všechny země České koruny, tedy Čechy, Moravu, Slezsko, i Lužice. Dnes je obtížné rekonstruovat přesné směry šíření smrtelné nákazy. Tehdejší prameny zmiňují, že přišla ze dvou směrů: z jihovýchodu a severozápadu. V prvním případě je jednalo o Uhry, tedy země postižené válečnými událostmi. Odsud byl mor zavlečen v roce 1597 do Moravských Budějovic,³⁹ Olomouce,⁴⁰ a zřejmě v roce 1598 do Blanska na Moravě⁴¹ a dotkla se i východních okrajů Horního Slezska, mimo jiné Těšína (Cieszyn)⁴² a Žárů (Žory).⁴³

34 ANGERMEIER, H.: *Politik, Religion und Reich bei Kardinal Melchior Khlesl*, s. 249-330.

35 SČ, sv. 9, č. 324, s. 438-439: „Minulý pátek se život na tomto světě uzavřel pro manželku našeho nejvyššího pana kancléře [českého zemského, Jiřího Bořity z Martinic – pozn. N.M.] a také jejího lékaře, který léčil i již zemřelého mladého pana z Martinic; všichni byli pochováni“.

36 DVORÁK, M. (ed.): *Dva denníky dra. Matyáše Borbonia z Borbenheimu*, s. 80: „Dysenteria plurimum regnavit, quam plerique sic tallebant“.

37 KUBÍKOVÁ, A.: *Morová epidemie roku 1598 v Českém Krumlově*, s. 223.

38 SCHULZ, V. (ed.): *Příspěvky k dějinám moru*, č. 31, s. 36.

39 Národní archiv v Praze: *Řád Piaristů*, inv. č. 373, karta 63. Informaci o příchodu epidemie kronikář připisuje již k roku 1597: „V pátek po Proměnění Pána Krista začal se v Budějovicích mor, a trval právě do skonání toho roku, všech umřelo 402“.

40 DVORÁK, M. (ed.): *Dva denníky*, s. 85. U data 30. prosinec 1597 uvedeno: „Olomucii pestis semina jacit“.

41 *Kopíř Jiřika Skřivánka úředníka na Blansku 1594-1612 (1614)*, ed.: VAŠEK, L., s. 165-166. V listu z 2. prosince 1598 píše o „zemřelých dětech“, ale neinformuje doslovně, jestli zemřely v důsledku epidemie, nebo z jiného důvodu.

42 Podle názoru německých autorů nákaza navštívila Těšín v roce 1598, srov. ALOYS KAUFMANN: *Gedenkbuch der Stadt Teschen*, Teil I, ed.: SPYRA, J., s. 197; LANDWEHR von PRAGENAU, M. - KUHN, W.: *Geschichte der Stadt Teschen*, Würzburg, s. 50. Podle názoru polských autorů nákaza navštívila Těšín v roce 1599, srov. POLOCZKOWA, B.: *Morowe powietrze w Cieszynie*, s. 27-30; GOJNICZEK, W.: *U schyłku panowania dynastii Piastów (1528-1653)*, s. 133.

43 WELTZEL, A.: *Geschichte der Stadt Sohrau in Ober-Schlesien*, s. 94; KWAK, J.: *Miasta księstwa opolsko-*

Druhým původcem nákazy bylo centrální Německo - konkrétně epidemií postižený Magdeburk (Magdeburg), odkud byla v první polovině roku 1598 přivlečena do Budyšina v Horní Lužici⁴⁴ a následně do Českého Krumlova v jižních Čechách,⁴⁵ kde ještě před 14. červnem připravila o život 669 osob. Zde dosáhla vrcholu mezi polovinou srpna a říjnem 1598, kdy kvůli ní dokonce ustala zasedání městské rady. Mor nešetřil dospělé ani děti, kterých bylo v roce 1598 v Krumlově pokřtěno pouze 47. Pro porovnání: v roce 1596 – 103, 1597 – 79, 1599 – 103 dětí.⁴⁶

Před 27. říjnem 1598 nákaza zasáhla také další města v severozápadních a západních Čechách, včetně Žatce a Loun.⁴⁷ Dříve, ještě před 24. srpnem 1598 dorazila do Prahy, kde řádila až do 11. listopadu 1599. Z obavy před „ranú boží morovou“ se zde nekonala ani zasedání českého komorního soudu.⁴⁸

Ve snaze o prevenci proti nebezpečné epidemii vydal císař Rudolf II. dne 27. října 1598 zvláštní policejní dekret, kterým vyhlásil zásady dodržování čistoty a hygieny ve všech pražských městech. Dokument obsahuje informace o nutnosti vyvážení fekálií a nečistot z každého domu, zákazu odkládání nemocných na smrtelných haldách a hnojištích, a také o předávání zdravotně indisponovaných do placených lazaretů, přičemž v každém z nich by se měla nacházet „osoba hodná v lékařství“. Náklady na tyto kroky mají být hrazeny z vysokých pokut kladených na ty, kteří se proti dekretu proviní. Další příspěvky mohli do kasiček vybírat určení dobrovolníci znající český a německý jazyk, takže se domluví s každým obyvatelem země na Vltavě. Co se týče těl zemřelých, nebylo přípustné, aby bylo tělo přineseno k pohřbu neobvázané a voda použitá k jeho omytí již nesměla být užívána k jiným účelům. V dokumentu popisovaná běžná životní praxe podporující šíření nákazy, kterou se dokument snažil změnit, podává ponurý obraz tehdejšího stavu hygieny nejen v české metropoli, ale také v mnoha jiných městech této části Evropy. Dekret také uvádí přehled preventivních kroků s cílem zabránit šíření nebezpečné epidemie, o níž s postupem času přicházelo stále více informací. Předně, žádná osoba pobývajíc dříve v některém z nakažených měst (Plzeň, Žatec, Louny) nemohla pod hrozbou trestu smrti cestovat do Prahy. Navíc „kdož měl morovou nemoc jakoukoliv, ten aby mezi lidi nechodil pod ztracením hrdla, ale doma zůstával až do vyhojení“ a dále „také každého dne pro ušetření způsobnějšího povětří jeden každý v svém domu kouřiti buď to jalovcem, pelyňkem neb jinými vonnými věcmi dáti má“.⁴⁹

Devastující epidemii, která krátce před 27. červencem 1598 zasáhla Plzeň, zmínil také pražský arcibiskup Zbyněk Berka z Dubé jako „navštívení rány morový z dopuštění buožího“.⁵⁰ Více detailů podává městský kronikář Šimon Plachý z Třebni-

raciborského w XVI-XVIII wieku, s. 192.

44 REYMAN, R.: *Geschichte der Stadt Bautzen*, s. 833.

45 VÁČSLAV BŘEZAN: *Život Petra Voka z Rosenberka*, s. 175.

46 KUBÍKOVÁ, A.: *Morová epidemie roku 1598 v Českém Krumlově*, s. 222-223.

47 SČ, sv. 9, č. 446, s. 598.

48 SCHULZ, V. (ed.): *Příspěvky k dějinám soudu komorního Království Českého z let 1526-1627*, s. 22, 112.

49 SČ, sv. 9, č. 446, s. 595-598.

50 SCHULZ, V. (ed.): *Příspěvky k dějinám moru*, č. 33, s. 37-38.

ce. Podle něj smrtonosná nákaza v Plzni trvala od 23. dubna do 24. prosince 1598 a o život připravila na 1600 osob. Stejný autor také popisuje události následujícího roku týkající se epidemie v Praze.⁵¹ Toto je fragment jeho díla: „Na druhý potom rok 1599, když se mor také začal v městech pražských i v několika jiných městech království českého kromě zde v Plzni, a táž morová rána při času sv. Vavřince [16. srpna – pozn. N.M.] v městech pražských netoliko neumenšovala, nýbrž čím dále vždy více se vzámáhal, tu JMCá [Rudolf II. – pozn. N.M.] ustanoviti a pro zachování i ušetření osoby své císařské pověťří proměnití a sem do města Plzně se obrátiti ráčil a to vším dvorem svým do města našeho příjezdem se dostav v outerý, den povýšení sv. Kříže, 14. dne měsíce září”.⁵² Sdělení o výjezdu císaře z Prahy do Plzně z důvodu epidemie v roce 1599 potvrzují také další autoři, jako například Mikuláš Dačický z Heslova: „1599. Jeho Milost císařská Rudolf jel z hradu pražského před morovým pověťřím a nebezpečenstvím do města českého Plzně a tam drahný čas zůstával; nebo se v městech pražských morová rána rozmáhala”.⁵³ Podobná slova volil také anonymní autor *Kroniky české, moravské a uherské*, přičemž uvedl i přesnou dobu císařova pobytu mimo Prahu. Zde je dotčený fragment rukopisu: „1599. Illo tempore pestis magna Praga grassabatur. Caesar 14 septembris [pervenit ad – pozn. N.M.] Plznam, Praga discessit, ubi moratus est usque ad 4 juný anni sequentis”.⁵⁴

Právě během pobytu v Plzni na podzim 1599 k Rudolfovi II. dorazilo moskevské poselstvo⁵⁵ pod vedením diákona Afanasia Vlasjeva, které mělo vyjednat detaily vytvoření protiturecké ligy a zastavení nájezdů krymských Tatarů.⁵⁶ Pro císařský dvůr to byla důležitá otázka zejména proto, že právě v tomto roce osmanská Porta zintenzívnila své vojenské aktivity v Uhrách a podporující je Tataři vtrhli Hrozenkovským průsmekem na Moravu, pálili domy, vraždili, znásilňovali a odváděli obyvatelstvo i dobytek.⁵⁷ Není vyloučeno, že právě přítomnost orientálních nájezdníků na Moravě a s tím související zavlečení dosud neznámé mikroflóry a virů, vedly v roce 1599 k eskalaci pandemie, která těžce zasáhla obyvatelstvo České koruny. Nájezd Tatarů samozřejmě nebyl jedinou příčinou tohoto vývoje. Je třeba připomenout, že válka s osmanskou Portou trvala již několik let a podvýživa a špatné hygienicko-zdravotní podmínky nižších vrstev místního obyvatelstva, byly přirozeným podhoubím smrtelných zárodků. K tomu je třeba připočítat přesuny císařských vojsk z různých částí Evropy, často nakažených neznámými chorobami.

Nákazou spojenou s hladomorem byla v roce 1599 mimo jiné zasažena města Cheb, Trutnov, Choceň, Hradec Králové, Litoměřice a Jaroměř - v Čechách; dále

51 Na toto téma například: SOUKUP, R. W.: *Chemie in Österreich. Bergbau, Alchemie und frühe Chemie. Von den Anfängen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, s. 414.

52 ŠIMON PLACHÝ z TŘEBNICE: *Paměti Plzeňské*, ed.: STRAND, J., s. 214.

53 MIKULÁŠ DAČICKÝ z HESLOVA: *Paměti*, s. 154.

54 Moravský zemský archiv v Brně: *Sbirka rukopisů Moravského zemského archivu* (G 10), inv. č. 94, pag. 26v „1599. V té době Prahu postihla velká nákaza. Císař odjel 14. září z Prahy do Plzně, kde pobýval bezpečně do 4. června následujícího roku”.

55 Národní archiv v Praze: *Stará manipulace*, sign. G 4-2, pag. 51-60v.

56 *Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными*, том 2, с. 689-706.

57 Zemský archiv v Opavě: *Velkostatek Vsetín*, inv. č. 24/1, pag. 49.

Brno, Olomouc, Jihlava, Mohelnice, Moravská Třebová, Vsetín a Fulnek – na Moravě,⁵⁸ Vratislav (Wrocław), Svidnice (Świdnica), Střihom (Strzegom), Hlubčice (Głubczyce) a Opava – ve Slezsku,⁵⁹ a Zhořelec (Zgorzelec/Görlitz) a Žitava (Zittau) – v Lužicích.⁶⁰ Zprávy o nákaze rádicí v zemích České koruny budily obavy i za hranicemi. Když se pražský dvůr koncem roku 1599 obrátil na představitele sousedního Polska s prosbou o vydání pasu pro císařského posla Abrahama z Donína (Abraham von Dohna) směřujícího na diplomatickou misi do Moskvy, dostalo se mu jednoznačného zamítnutí. Polské administrativa svůj postoj zdůvodnila tím, že Donín má své statky ve Slezsku a v Lužicích,⁶¹ kde řadí smrtelná pandemie, což je zásadní překážkou ve volném pohybu po území Polska. V tomto případě se jednalo spíše o zástupný, i když na pravdě založený argument, sloužící k cílenému sabotování této mise z politických důvodů. Polská strana se totiž obávala, že Abraham z Donína veze královskou korunu pro moskevského velkoknížete Borise Godunova.⁶²

Během následujícího roku začala pandemie ustupovat, i když v některých centrech byla stále natolik silná, že paralyzovala jejich normální funkce. Příkladem může být Dvůr Králové, jehož městská rada ještě 21. srpna 1600 žádala rektora pražské univerzity o vyslání učitele, protože po příchodu „rány této boží morové“ nemá kdo učit zbytek přeživších dětí.⁶³ Osoby, které přežily, mohou mluvit o štěstí, uvědomíme-li si fakt, že již k roku 1599 se uvádí: „pro mor podkomoří k obnově úřadu nepřijel a písemně úřad obnovil“.⁶⁴

Celková bilance ztrát na obyvatelstvu českých zemí byla ohromující. Anonymní kronikář z lužické Žitavy píše, že nákaza v tomto městě trvala od 24. června do 11. listopadu 1599 a během této doby „uber 8000 menschenn gestorbenn“. Chyběla již dokonce místa na místním hřbitově a tak byli mrtví pohřbíváni na loukách a pastvinách.⁶⁵ V Olomouci neznámý letopisec uvádí, že v době „a 24. Junii [24. června – pozn. N.M.] usque ad festum s. Luciae [13. prosince – pozn. N.M.] peste obierunt Olomucii 6050 homines“.⁶⁶ Podle neznámého slezského kronikáře z Vratislavi se ná-

58 Moravský zemský archiv v Brně: *Sbírka rukopisů Moravského zemského archivu* (G 10), inv. č. 51, evid. č. 56, pag. 2; *Sbírka Historického spolku Brno* (G 13), pag. 276; *Olmützer Sammel Chronik – Chronik der königlichen Stadt Iglau (1402-1607) vom Iglauer Stadtschreiber Martin Leupold von Löwenthal*, in: *Mährische und schlesische Chroniken*, ed.: Ch. D'ELVERT, s. 44, 197-198; SCHULZ, V. (ed.): *Příspěvky k dějinám moru*, č. 35, s. 39, č. 36, s. 40, č. 37, s. 40-41, č. 38, s. 42, č. 39, s. 42-44, č. 40, s. 44-47, č. 41, s. 47-48.

59 Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu: *Oddział Rękopisów*, sygn. M. 1098, pag. 449v-450; NIKOLAUS POL: *Jahrbücher der Stadt Breslau*, ed.: BÜSCHING, J. G. – KUNISCH, J. G. in: *Zeitbücher der Schlesier*, Bd. 1-5, (dále: *Nikolaus Pol – Jahrbücher*), Bd. 4, s. 194-195; *Die Thomendorf'sche Familienchronik*, s. 104; TROSKA, F.: *Geschichte der Stadt Leobschütz*, s. 89; FILLA, J.: *Kronika miasta Strzegomia od czasów najdawniejszych do roku 1889*, s. 175; KREUZINGER, E.: *Chronik der alten und neuern Zeit Troppau's, oder Troppau und seine Merkwürdigkeiten*, s. 37.

60 Národní muzeum v Praze: *Oddělení rukopisů a starých tisků – Nosticova knihovna*, inv. č. MS e 5, pag. 133-134; *Chronik der Stadt Zittau 1255-1623*, ed. FRÖDE, T., in: *Scriptores rerum Lusaticarum*, Bd. 8, s. 248.

61 CHROUST, A.: *Abraham von Dohna*, s. 107-108; NISSEN, W.: *Dohna, Abraham von*, s. 46.

62 UEBERSBERGER, H.: *Österreich und Russland seit dem Ende des 15. Jahrhunderts (Von 1488-1605)*, Bd. 1, s. 573.

63 SCHULZ, V. (ed.): *Příspěvky k dějinám moru*, č. 42, s. 48-49.

64 SCHULZ, A. (ed.): *Archivní prameny ku poznání života i strážně na širém Královédvorskou od smrti Husovy až do doby Koniášovy*, s. 81.

65 *Chronik der Stadt Zittau*, s. 248.

66 *Olmützer Sammel Chronik*, s. 44.

kaza v městě na Odře objevila koncem srpna a vrcholu dosáhla mezi 4. září a 25. prosincem 1599. Denně umíraly 2 nebo 3 osoby.⁶⁷ Podle jiného vřatislavského letopisce, Nikolause Pola - během roku 1599 ve Vřatislavi zemřelo 3942 osob. V následujícím roce epidemie sice ještě trvala, ale obětí již ubylo, o čemž svědčí fakt, že v roce 1600 je uváděno jen 2551 úmrtí. Nemocných bylo tolik, že museli být přenášeni ze starého špitálu u Všech svatých do nového lazaretu při kostele sv. Mikuláše u řeky Odry. Ani toto rozhodnutí však nemělo výrazný vliv na snížení úmrtnosti ve Vřatislavi. Výmluvná je poznámka již zmiňovaného Nikolause Pola, který si k roku 1599 poznamenal: „Den 22 December starb Fridericus Pfützner an der Pest, der Erste Prediger im neuen Lazareth“.⁶⁸ Počty zemřelých se však v jednotlivých pramenech ne vždy shodují. Například v moravském Vřetině jeden z kronikářů uvádí: „1599. Byl mor na Wřetjne, tak že po pěti za den pochowuwali“⁶⁹ a jiný zase: „1599. Byl mor na Wřetine, takowy že po deset za den pochowawali“.⁷⁰

Církevní představitelé, považující tato neštěstí za výsledek lidských hříchů, připravili ve vřatislavské diecézi – tedy v téměř celém Slezsku speciální bohoslužby pro kajícíníky, zakázali zábavy, tance, a dokonce pořádání jarmarků a trhů.⁷¹ Před účastí na trzích krom toho byli varováni také obyvatelé moravských měst. Předpokládalo se, že větší sročení davů může vyvářet vhodné podmínky pro šíření nákazy (24. července 1599).⁷²

Pandemie způsobila zvýšení zájmu o lékařské služby, i když byly často velmi nákladné a ne vždy přinášely očekávané výsledky. To muselo logicky vést ke kritice, jejímž výrazem je také dochovaný zlostný rýmovaný veršík sdílený mezi obyvateli Čech k roku 1599:

„Bud’ uzdraví neb udusí,
předce doktoru dát musí,
smiluj se Pán Bůh nad duší“.⁷³

Tváří v tvář nastávající tragédii a obnažené lidské smrtelnosti si lékaři uvědomovali malou účinnost svých zákroků a tak zkoušeli nové experimenty a medicínské postupy. Na tomto poli se proslavil zejména 27. prosince 1566 ve Vřatislavi narozený Jan Jesenius (Jesenský), jehož otec pocházel z Turčianského Jasena v tehdejších Uhrách (dnes na Slovensku) a matka byla Slezanka z Vřatislavi.⁷⁴ Úspěšný absolvent univerzit ve Wittenbergu (Wittenberg), Lipsku (Leipzig), Padově (Padua) a Praze,

67 Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu: *Oddział Rękopisów*, sygn. M. 1098, pag. 449v-450.

68 NIKOLAUS POL: *Jahrbücher der Stadt Breslau*, Bd. 4, s. 194-196; Bd. 5, s. 1-5: „Dne 22. prosince zemřel na následky morové nákazy Friedrich Pfützner, první kazatel v novém lazaretu“.

69 Moravský zemský archiv v Brně: *Sbírka rukopisů Moravského zemského archivu* (G 10), inv. č. 51, evid. č. 56, pag. 2.

70 Statní okresní archiv Vřetin: *Archiv města Vřetin*, inv. č. 129 A, pag. 8v.

71 Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu: *Oddział Rękopisów*, sygn. M. 1098, pag. 449v-450; NIKOLAUS POL: *Jahrbücher der Stadt Breslau*, Bd. 4, s. 195.

72 SCHULZ, V. (ed.): *Příspevky k dějinám moru*, č. 35, s. 39, č. 38, s. 42.

73 MIKULÁŠ DAČICKÝ z HESLOVA: *Paměti*, s. 154.

74 RÖHRICH, H.: *Johannes Jessen*, s. 425; JÁCHIM, F.: *Osobnosti české minulosti. Jan Jesenius*, s. 136-137.

kde získal doktorát, měl praxi ve Vratislavi, Drážďanech (Dresden) i Wittenbergu. Od 8. do 12. června 1600 přebýval v Praze, kde provedl první veřejnou pitvu v této části Evropy. K demonstraci použil tělo odsouzeného k trestu smrti oběšením.⁷⁵ Této události se týkají slova tehdejšího kronikáře, i když neuvádí přímo Jeseniovo jméno a některé údaje nejsou přesné: „1600. V Praze nějaký doktor, medicus přespólní, chtěje dokonale zvědět o přirození a oudech člověka, vyžádal na právní vrchnosti jednoho zločince k smrti ortelovaného, a jedem jej usmrtivše, všecky oudy jeho poržezal a odevřel, a jak co v těle leželo, zvláště žíly, spatřil. Kteréžto umění medikové anatomací jmenují“.⁷⁶

Je třeba dodat, že provádění zákroků – na ostatcích mrtvých – za přítomnosti shromážděných přihlížejících, jakkoliv populární v západoevropských zemích, bylo považováno za kontroverzní a chirurgům, kteří je prováděli, hrozilo zmrzačení či smrt z rukou rozrušeného davu. To potkalo i známou medicínskou kapacitu a autora mnoha publikací, profesora univerzity v Jeně (Jena) Wernera Rolfincka (1599–1673), který byl po provedené pitvě přihlížejícími kamenován.⁷⁷ Sám Jesenius tedy musel být člověkem výjimečně odvážným, ale zároveň dbal o svou lékařskou reputaci, o čemž svědčí fakt, že výsledky provedených pitev i přes uvedená rizika o rok později publikoval v díle „Anatomiae“.⁷⁸ Ve stejném roce (1601) vydal rovněž několik jiných medicínských prací na téma otázek lidského těla a možností jeho léčby.⁷⁹

Velké oblibě se v té době těšila také díla jiných, v této oblasti vědy uznávaných autorů. Příkladem zde může být téměř v celé Evropě velmi populární latinská kniha o určování a léčení přenosných chorob „De Pestilentiae curatione methodica tractatio“.⁸⁰ Autor, portugalský lékař Manuel Goméz, se v době jejího vydání v roce 1603 domníval, že morové ovzduší se podobně jako jed dostává ústy a nosem do vnitřních orgánů, kde posléze zastaví činnost srdce. Pro zamezení šíření otravy, ve shodě s hippokratésovsko-galénovskou koncepcí léčby, navrhoval mimo jiné pouštění žilou.⁸¹ Přestože uvedené pohledy odrážejí ducha Gomézovy doby, může výrazně postřehnout nové tendence medicíny, která se postupně zbavovala pohledu na choroby jako na něco nadpřirozeného a usilovala o hledání racionálního vysvětlení. Takováto koncepce se samozřejmě nelíbila části společnosti nahlížející na danou problematiku tradičním způsobem. O tom svědčí například příkrá poznámka na téma praktik

75 PICK, F.: *Joh. Jessenius de Magna Jessen*, s. 68-71.

76 MIKULÁŠ DAČICKÝ z HESLOVA: *Paměti*, s. 155.

77 HIRSCH, A.: *Biographisches Lexikon der hervorragenden Aerzte aller Zeiten und Völker*, Band 5, s. 68; PAGEL, J. L.: *Rolfinck, Werner*, s. 74; KOCH, H. Th.: *Die Wittenberger Medizinische Fakultät (1502–1652) – Ein biobibliographischer Überblick*, s. 325. Werner Rolfinck skonal 6. května 1673. Každopádně nezemřel během kamenování v roce 1629, jak uvádí BELOFSKY, N.: *Jak dawniej leczono czyli plomby z mchu i inne historie*, s. 77, 123.

78 IOHANNIS JESSENI a IESSEN: *Anatomiae, Pragae anno 1600 abs se solenniter administratae historia*.

79 IOHANNIS JESSENI a IESSEN: *De ossibus tractatus; De vita et morte Tychonis Brahei oratio funebris; Institutiones Chirurgicae quibus universa manu medendi ratio ostenditur*. Na vzniku posledně jmenovaného díla se kromě Jesenia podíleli také: Melchior Ioestelius, Adam Theodor Siberus, Daniel Sennert, Ambrosius Gertnerus a Jacob Typotius.

80 ČERNÝ, K.: *Mor 1480-1730*, s. 37, 49, 124.

81 MANOEL GOMES: *De Pestilentiae curatione methodica tractatio*, s. 12, 23.

tehdejších lékařů z pera kronikáře Mikuláše Dačického z Heslova: „Doctores medicinae, světští mudrlantové, traktáty a spisy tisknuté vydávali, jak by se lidé proti té morové ráně boží chovati měli, jako by moc boží zastaviti mohli a uměli”.⁸² Při čtení těchto slov můžeme lehce nabýt dojmu, že jejich autor neměl přílišnou důvěru v účinnost tehdejší medicíny, či snad měl vlastní negativní zkušenost s lékaři, jako jejich pacient.

Vydání nového Jeseniova díla „De anima et corpore universi”⁸³ v roce 1605 pravděpodobně souvisí s novou vlnou nebezpečné epidemie (moru) přicházející do českých zemí a provedením další Jeseniovy pitvy, tentokrát těl zemřelé ženy a dítěte.⁸⁴

Nová pandemie do zemí České koruny dorazila patrně ze Sedmihradska, kde tato „gravissima pestilentia“ řádila již v roce 1603.⁸⁵ Není vyloučeno, že se jednalo o tu samou nákazu, která se před několika lety přehnala přes Čechy, Moravu, Slezsko a Lužice, a později se stáhla na východ, kde našla vhodné podmínky pro další růst, způsobené velkými neúrodami a hladomorem. Jen v Rusku (Русское государство) jí v letech 1601–1603 padlo za oběť kolem 127 tisíc obyvatel,⁸⁶ což mělo za následek – společně s objevením se zájemce o trůn Dimitrijem Samozvancem – úpadek cara Borise Godunova a příchod období politických zmatků označovaných jako „velká smuta”.⁸⁷ Epidemie se nevyhnula také významným městům v Polsku. V letech 1604–1606 je zmiňována v Poznani (Poznaň), Varšavě, Lublinu a Krakově.⁸⁸

Další vlna ničivé pandemie v zemích České koruny je poprvé výrazně zmiňována 4. března 1605 v listu nejvyšších moravských zemských úředníků a zemských sudí císaři Rudolfovi II. Během zasedání moravského zemského sněmu ve Vyškově informovali panovníka, že jsou nuceni odvolat plánované zasedání zemského soudu v Brně, z důvodu nebezpečí morového ovzduší.⁸⁹ Nákaza se na Moravě musela objevit již před výše uvedeným datem (4. březen 1605), navíc její intenzita v následujících měsících dále rostla. Tradičním podnětem k jejímu šíření bylo nedostatečné vyživení a s tím související snížená obranyschopnost proti chorobám, a zároveň zvýšená vojenská aktivita osmanské Porty, což do oblasti koncentrovalo větší množství vojáků různého původu. Bakterie a zárodky byly do hloubi moravského území zavlékány uherskými, tureckými a tatarskými jednotkami. Například právě s nájездem Tatarů v roce 1605 spojuje úmrtí své manželky a syna moravský kronikář

82 MIKULÁŠ DAČICKÝ z HESLOVA: *Paměti*, s. 154.

83 IOHANNIS JESSENI A IESSEN: *De anima et corpore universi*. Epidemiím, jako samostatnému tématu, se autor věnoval v této práci, *Adversus pestem consilium, cum ejusdem de mithridatio et theriaca disputatione*, tedy teprve několik let po skončení těžkého zápasu s neviditelným nepřítelem, srov. ČERNÝ, K.: *Mor 1480-1730*, s. 69.

84 PICK, F.: *Joh. Jessenius de Magna Jessen*, s. 153-157; NIKLÍČEK, L. - ŠTEIN, K.: *Dějiny medicíny*, s. 73; SVOBODNÝ, P., HLAVÁČKOVÁ, L.: *Dějiny lékařství*, s. 59.

85 ARENS, M.: *Habsburg und Siebenbürgen 1600-1605*, s. 318.

86 KARPIŃSKI, A.: *W walce z niewidzialnym wrogiem*, s. 334.

87 КАРАМЗИНЪ, Н. М.: *Исторія государства Россійскаго*, т. XI, с. 61-79, 124-156; ПОКРОВСКИЙ, М. Н.: *Русская история: в 3-х томах*, т. 1, с. 236-304; НОСОВСКИЙ, Г. В. - ФОМЕНКО, А. Т.: *Великая смута. Конец Империи*, с. 23-59.

88 KARPIŃSKI, A.: *W walce z niewidzialnym wrogiem*, s. 314.

89 Národní archiv v Praze: *Morava*, inv. č. 5288.

Pavel Urbanides z Rohatce.⁹⁰ Časový horizont těchto událostí uvádí sám autor, když píše, že útočníci napadli jeho kraj ve čtvrtou neděli po Velikonocích, což by v roce 1605 vycházelo na 8. května.⁹¹ K úmrtí členů jeho rodiny tedy došlo někdy krátce po tomto datu.

Zvýšení počtu nemocných v jihovýchodní části Moravy přinutilo místní administrativu k nápravným opatřením. Hmatatelným výsledkem těchto snah bylo zřízení prvního konventu milosrdných bratří ve střední Evropě dne 10. února 1605 ve Valticích. Jeho hlavní náplní byla péče o tehdy založený špitál pro osoby sešlé věkem a oběti epidemií.⁹²

Díky zprávám o situaci na Moravě si habsburský dvůr velmi dobře uvědomoval nadcházející nebezpečí. Co víc, smrtelná nákaza již začínala pronikat do Vídně v Dolním Rakousku⁹³ a také do středních Čech kde obyvatelé „dosti zhusta promíratí měli“. Dne 9. listopadu 1605 císař Rudolf II. přikázal radě pražského Starého Města, aby podávali každodenní hlášení o tom, jak se vyvíjí „morní nakažení“.⁹⁴ Koncem roku 1605 už pandemie moru řádila nejen na Moravě a v Čechách, ale také v Lužicích, kde se dochovala zmínka ze Zhořelce. Tamější kronikář Bartholomeus Scultetus se na rozdíl od jiných autorů nesoustředil na počty obětí, ale zato uvádí výmluvné příklady okolností nákazy. Zde jsou některé z nich: „Den 29 Oct[obris 1605] kam ein elender Knabe vom Stämler, da er mit der Pest angestecket worden herein zu seiner Mutter, soll Gregor Hermaus [...]. Vorm Finstern Thore Hause und starb daselbst in der Nacht den 30. Oct. starb auch seine Mutter und noch 4 andere Menschen“ – „Den 13 Novembris starb auch in der Nacht an der Pest des einen Todtengräbers auf der Wustung Wieb, so auf der Heiden gewesen, den 21 hujs starb auch die Tochter, wurden in der Nacht begraben“ – „2 Decembris in der Nacht starb an der Pest ein Mägdlein bei einem Leinweber neben dem Todtenhause, so mit einem Bratenfleisch aus dem inficiertem Hause der Todten zu tragen inficiert worden“.⁹⁵ Jak je vidět, smrtonosný mor účinkoval tak rychle, že již následující den po infikování nakažená osoba umírala. Smrtné viry napadly nejprve vnitřní orgány člověka a paralyzovaly centrum řeči. Mrtví byli nejčastěji pochováni v noci, aby nebyla vyvolávána pani-

90 Moravský zemský archiv v Brně: *Sbírka rukopisů Moravského zemského archivu* (G 10), inv. č. 51, evid. č. 56, pag. 2v; *Kniha o bolesti a smutku. Výbor z moravských kronik XVII. století*, ed.: POLIŠENSKÝ, J., s. 57.

91 WŁODARSKI, B.: *Chronologia polska*, s. 386-387. Je možné, že Urbanides mylně uvedl čtvrtou místo správně třetí neděli po Velikonocích, což by bylo 1. května, a právě toto datum nájezdu Tatarů, Turků a Uhrů podává anonymní autor díla „Lamentací, pláč a naříkání země Moravské“, která je velmi přesným svěděctvím daných událostí, srov. KAMENÍČEK, F. (ed.): *Prameny ke vpádům*, s. 95.

92 FOLTÝN, D. - CZAJKOWSKI, P.: *Valtice (Břeclav)*, s. 722; AMBRUS, T.: *Konventy Milosrdných bratří na území Slovenska a jejich začlenění do rádových provincií*, s. 17.

93 Ve Vídni na dnešní ulici Währinger StraÙe 109-111 byl dokonce postaven votivní morový kříž (*Pestkreuz*), který potvrzuje přítomnost nákazy v tomto městě v roce 1605, srov. LEHNE, A.: *Jugendstil in Wien*, s. 132.

94 SCHULZ, V. (ed.): *Príspevky k dějinám moru*, č. 43, s. 49.

95 Rats- und Stadtarchiv Görlitz: *RAG Varia*, sign. 153, pag. 787-791: „Dne 29. října přišel ke své matce jistý chudý mládenec, blekotat, protože byl infikován nákazou, měl to být Gregor Hermaus [...]. Zemřel v noci v domě u Tmavé brány. Dne 30. října zemřela také jeho matka a navíc ještě 4 jiní lidé“ – „Dne 13. listopadu v noci zemřela na nákazu manželka jistého hrobníka zemělých, která žila v pastuše. Dne 21. téhož měsíce zemřela rovněž její dcera a téže noci byla pochována“ – „Dne 2. prosince v noci zemřela na nákazu jistá dívka u jednoho tkalce poblíž márnice. Měla u sebe nakažené pečené maso přinesené z domu lidí, kteří se nakazili a zemřeli“.

ka a prohlubována deprese zdravých obyvatel, kteří by se zemřelými navíc zbytečně přišli do přímého styku. Vražednou se ukázala být dokonce pečene vynesena z domu zemřelého a tedy infikovaná zárodky.

Nebezpečná pandemie trvala až do následujícího roku.⁹⁶ Výše uvedený kronikář Pavel Urbanides z Rohatce k roku 1606 uvádí, že „lid tak tuze [na Moravě – pozn. N.M.] mřel, tak že nemohli stačiti mrtvé pochovávatí“.⁹⁷ Fakt, že nákaza řádila na Moravě ještě 4. září 1606, potvrzuje i list zdejších nejvyšších zemských úředníků a sudích adresovaný císaři Rudolfovi II.⁹⁸ Stejně tak úředník české královské komory Václav Vrutnický z Drsníku se znepokojením ještě 4. října 1606 píše o „povětrím zlým“, které hrozbou smrti strašilo obyvatele středních a západních Čech.⁹⁹ Václav Březan, autor *Života Petra Voka z Rožmberka*, k roku 1606 zaznamenal – „Toho roku bylo nemalé přímoří v Praze i jinde v Čechách, všudy takměř kromě na Třeboni“.¹⁰⁰ Z obavy před smrtelnou nákazou se také nekonalo zasedání českého komorního soudu plánované v Praze na 11. listopadu 1606.¹⁰¹ Zajímavý detail poskytuje anonymní lužický kronikář z Žitavy – „1606. Inn dem jah hatt eß zu Praga sehr gestorbenn unndt der kayser [Rudolf II. – pozn. N.M.] ist eine zeitlang gewichenn“.¹⁰² V Praze se tedy opakoval podobný scénář jako v případě pandemie moru v letech 1598–1600.¹⁰³

V roce 1606 se pandemie objevila také ve Slezsku. Bez škrábnutí tentokrát ze zničující nákazy vyšla hlavní metropole oderské oblasti - Vratislav. Tamější kronikáři, kromě poněkud vyšší úmrtnosti než v předchozích letech, nezaznamenali rozšíření moru ve městě.¹⁰⁴ Dal však o sobě znát v jižní části Dolního Slezska, zejména ve Frankštejnu (Żąbkowice Śląskie) a Svidnici (Świdnica). Jeden ze svidnických kronikářů píše toto: „1606. Francosteinii eodem anno ex peste et contagio mortui 2066. Plures ex pulvere et unguento venento intoxicati et mortui. Quamdiu pestis Suidnicensis fuerit grassata, quis ordo servatus in arcenda peste, id seorsim in catalogo signavi“.¹⁰⁵ Autorem zmiňovaný katalog, ve kterém popsal detaily průběhu epidemie

96 Rats- und Stadtarchiv Görlitz: *Stadtverwaltung Görlitz*, sign. OL Ge 6.

97 *Kniha o bolesti a smutku*, s. 59.

98 Národní archiv v Praze: *Morava*, inv. č. 5458.

99 *Korespondence Štastného Václava Pětipeského z Chýš a Egrberku z let 1600-1610*, ed.: ŽITNÝ, M., s. 325-326.

100 VÁCLAV BŘEZAN: *Život Petra Voka z Rosenberka*, s. 218.

101 SCHULZ, V. (ed.): *Příspěvky k dějinám soudu komorního*, s. 22.

102 *Chronik der Stadt Zittau*, s. 261: „1606. V tomto roce v Praze mnoho lidí zemřelo a císař [Rudolf II. – pozn. N.M.] na dlouhou dobu odjel“.

103 Smrtelnou pandemii, která zasáhla obyvatele Prahy v roce 1606, ve své práci nezmínila FIALOVÁ, L.: *Epidemie zaznamenané v matrikách u sv. Jindřicha na Novém Městě pražském v první polovině 17. století*, [in:] *Ponižení a odstranění: města versus katastrofy. Sborník příspěvků z 8. vědeckého zasedání Archivu hlavního města Prahy, konaného ve dnech 2. a 3. října 1990 a 13. vědeckého zasedání Archivu hlavního města Prahy ve dnech 3. a 4. října 1995*, eds.: LEDVINKA, V. - PEŠEK, J., s. 228.

104 Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu: *Oddział Rękopisów*, sygn. M. 1098, pag. 495-501; *Nikolaus Pol – Jahrbücher*, Bd. 5, s. 28-36.

105 *Die Thommendorfsche Familienchronik – Schweidnitzer Chronisten des XVI. Jahrhunderts*, ed.: A. SCHIMMELPFENNIG, in: *Scriptores rerum Silesiacarum*, Bd. 11, s. 113: „1606. Toho roku na následky moru a nákazy ve Frankštejnu zemřelo 2066 obyvatel. Mnozí podlehlí smrtelné otravě z důvodu pylu a zápachu. Jak dlouho mor pobýval mezi obyvateli Svidnice a jaká byla přijata opatření na zastavení moru, to jsem uvedl v samostatném katalogu“.

ve Svidnici a doporučovaná protiopatření se bohužel nedochoval. O rozměru této katastrofy krátce informuje také vatislavský kronikář Nikolaus Pol: – „1606. Von S. Johannis dee Täufers bis auf Christi unsers Heilandes Geburtstag sind zu Schweidnitz an wärender Seuche gestorben 665 Personen“.¹⁰⁶

V posledních měsících roku 1606 začala epidemie výrazně slábnout. Její definitivní ústup se časově kryje s tzv. Žitvatorockým mírem uzavřeným v Uhrách mezi Habsburky a osmanskou Portou dne 11. listopadu 1606.¹⁰⁷

V závěrečném shrnutí můžeme konstatovat, že osmansko-habsburská, tzv. dlouhá válka, nebyla pouze dobou vojenského soupeření obou stran konfliktu, ale také časem zvýšeného výskytu různého druhu zdravotních neduhů a epidemií, které si vyžádaly mnoho obětí v armádě i mezi civilním obyvatelstvem. Je třeba připomenout, že choroby trápící obyvatelstvo svým rozsahem zasáhly všechny země České koruny, tedy Čechy, Moravu, Slezsko i Lužice. Největší intenzita „morové nákazy“ připadla na léta 1598–1600 a také 1605–1606, tedy na období zesílené vojenské aktivity osmanské Porty, podporované krymskými Tatary, kteří podnikali zničující výpady do hloubi moravského území a narušovali i hranice Slezska. Dnes je obtížné rekonstruovat přesné směry šíření smrtelné nákazy. Tehdejší prameny pouze všeobecně konstatují, že přicházela z jihovýchodu, tedy z regionů zasažených válečnými událostmi, a dále také z Polska a německých zemí. Příčinou rychlého šíření se „morového ovzduší“ bylo všudypřítomné nedostatečné vyživení obyvatelstva, stejně tak jako přesuny vojsk z různých stran Evropy roznášejících neznámé bakterie a zárodky, a také tragické hygienicko-sanitární podmínky, ve kterých společnost na přelomu 16. a 17. století žila. Jen málo z toho mohly ovlivnit příkazy týkající se udržování čistoty či uzavírání hranic. Málo účinnou se ukázala být také tehdejší zdravotní péče, jak vyplývá z nářků soudobých autorů. Stávalo se, že k obětem epidemií patřili jak pacienti, tak i lékaři, kteří je léčili. Zde je však nutno poznamenat, že přicházející vlny smrtících pandemií nutily lékaře experimentovat a hledat nová, lepší řešení. Příkladem může být Jan Jesenius (Jesenský), který v Praze v roce 1600 vykonal na těle muže odsouzeného k trestu smrti oběšením první veřejnou pitvu v této části Evropy, a v roce 1605 provedl pitvu zemřelé ženy a dítěte. Důležitým příspěvkem k rozvoji vědecké medicíny byly v té době vydávané lékařské a lékárnické knihy, jejichž autoři se snažili – v měřítkách soudobého stavu poznání – nalézt odpovědi na otázky, které tehdy tížili společnost, a podat racionální návody na způsoby léčení. Je tedy možno konstatovat, že dlouhá osmansko-habsburská válka probíhající v letech 1593–1606 byla pro země České koruny nejen dobou strádání obyvatelstva a demografického úbytku, ale také významným předělem v oblasti rozvoje medicíny. V tomto případě se potvrdilo přísloví: »Nutnost, je matkou vynálezu«.

106 NIKOLAUS POL: *Jahrbücher der Stadt Breslau*, Bd. 5, s. 36: „1606. Od sv. Jana Křtitele [24. června – pozn. N.M.] až do narození našeho Vykupitele Krista [25. prosince – pozn. N.M.], v době nákazy ve Svidnici zemřelo 665 osob“.

107 NICOLAI ISTHVANFI PANNONI: *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV*, s. 844-846; KRUEHEK, M.: *Die Grenzen des Königreichs Kroatien in den internationalen Staatsverträgen vom Frieden von Zsitva-Torok 1606 bis Frieden von Sistowa 1791*, s. 37. Mírová jednání v Zsitva-Toroku začala 29. října 1606, srov. NIEDERKORN, J. P.: *Die europäischen Mächte*, s. 19.

**„Pestilentiae et medici”
Die Geschichte der Epidemie und Medizin in Ländern
der Bömischen Krone während
des Langen Türkenkriegs (1593–1606)**

Norbert Mika

Der Lange Türkenkrieg in 1593–1606 war nicht nur die Zeit des Militärkonflikts zwischen Habsburgern und Osmanen, sondern auch die große Aktivität verschiedener Krankheiten und Epidemien, die sich unter den Soldaten und Zivilbevölkerung stark ausbreiteten. In Jahren 1598–1600 und in 1605–1606 wurden viele Menschenleben von den zerstörerischen Seuchen gefordert. In diesen Jahren fanden auch starke Kriegshandlungen der Türken und Tataren gegen habsburgische Länder statt. Man kann auch anmerken, dass alle Länder der Bömischen Krone, d.h. Tschechien, Mähren, Schlesien und Lausitz, von der gefährlichen Pestpandemie betroffen wurden. Zwar ist es heute noch nicht festgestellt, wie sich die Ausbreitung der Epidemien fortschritten. Die Überlieferungen aus den damaligen Zeiten informieren uns, dass die tödlichen Seuchen meistens aus den südlichen Kriegsgebieten kamen, sowie aus Polen und Deutschland. Es gab ein paar Faktoren, die verursachten, dass die ansteckenden Krankheiten sich schnell entwickeln konnten. Zu ihnen gehörten: notorische Unterernährung der Bevölkerung, auch Klimawechsel, Militärtruppenverlagerungen aus den verschiedenen Ländern damaligen Europas, sowie schlechte hygienische und sanitäre Bedingungen, in denen die Menschen um die Wende vom 16. Jh. zum 17. Jh. lebten. Städtische Anordnungen über die Reinhaltung oder Befehle über die Absperrung der Grenzen konnten kaum ändern. Auch damalige ärztliche Hilfe brachte fast keine Erfolge mit. Unter den Opfern der Epidemien gab es nicht nur die Patienten, sondern auch ihre *Medici*. Infolge der tödlichen Pandemiewellen suchten die Letzten nach experimentellen Heilbehandlungen und Heilmitteln. Als ein Beispiel dafür galt Johannes Jessenius (Ján Jesenský), der die erste Leichenöffnung (die Leiche eines Verurteilten) in Prag in 1600 durchführte. In 1605 öffnete er wieder die Leiche einer verstorbenen Frau und eines Kindes. Es erschienen auch mehrere ausführliche Krankheitsbeschreibungen, ärztliche und Apothekenbücher, in denen die Autoren konkrete Ratschläge über bestimmte Heilungsweisen erteilten. Einerseits hatte der Lange Türkenkrieg in Jahren 1593–1606 alle Länder der Bömischen Krone verwüstet und zerstört, andererseits bildete er auch eine Periode, in der große medizinische Forschungen stattfanden.

Prameny a literatura

Biblioteka Uniwersytecka – Wrocław: *Oddział Rękopisów*, sygn. M. 1098.

Moravský zemský archiv – Brno: *Sbírka rukopisů Moravského zemského archivu* (G 10), inv. č. 51, evid. č. 56; inv. č. 94; *Sbírka Historického spolku Brno* (G 13), kniha 47.

Národní archiv – Praha: *Morava*, inv. č. 5458; *Řád Piaristů*, inv. č. 373, karton 63; *Staré militarne*, karton 14 a 15.

Národní muzeum – Praha: *Oddělení rukopisů a starých tisků – Nosticova knihovna*, inv. č. MS e 5.

Rats- und Stadtarchiv – Görlitz: *RAG Varia*, sygn. 153; *Stadtverwaltung Görlitz*, sygn. OL Ge 6.

Statní okresní archiv – Vsetín: *Archiv města Vsetína*, inv. č. 129 A.

Zemský archiv – Opava: *Velkostatek Vsetín*, inv. č. 24/1.

AMBRUS, T.: *Konventy Milosrdných bratří na území Slovenska a jejich začlenění do řádových provincií*, in: *Sborník přednášek z dějin farmacie přednesených na odborných sympoziiích v letech 2012–2014*, Brno 2016.

ARENS, M.: *Habsburg und Siebenbürgen 1600-1605*, Köln-Weimar-Wien: Böhlau Verlag, 2001.

BELOFSKY, N.: *Jak dawniej leczono czyli plomby z mchu i inne historie*, Łódź: Wydawnictwo RM, 2014.

BŘEZAN VÁCSLAV: *Život Petra Voka z Rosenberka*, ed. F. MAREŠ, in: *Staročeská bibliotéka*, č. 5, Praha: V Kommissi Frant. Řivnáče, 1880.

Chronik der Stadt Zittau 1255-1623, ed. T. FRÖDE, in: *Scriptores rerum Lusaticarum*, Bd. 8, Görlitz: Gunter Oettel, 2013.

CHROUST, A.: *Abraham von Dohna*, *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Litteratur*, 42 (30), 1898, s. 107-108.

ČERMÁKOVÁ, L.: *Zielnik Pietro Andrea Mattioliego w Czechach*, *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*, 57, 2012, nr 2.

ČERNÝ, K.: *Mor 1480-1730 epidemie v lékařských traktátech raného novověku*, Praha: Karolinum, 2014.

DAČICKÝ MIKULÁŠ z HESLOVA: *Paměti*, ed. J. MIKULEC, uvod J. JANÁČEK, Praha: Akropolis, 1996.

Die Thommendorf'sche Familienchronik – Schweidnitzer Chronisten des XVI.

Jahrhunderts, ed. A. SCHIMMELPFENNIG, in: *Scriptores rerum Silesiacarum*, Bd. 11, Breslau: Josef Max & comp., 1878.

DVOŘÁK, M. (ed.), *Dva denníky dra. Matiaše Borbonia z Borbenheimu*, in: *Historický archiv*, 9, 1896.

FIALOVÁ, L.: *Epidemie zaznamenané v matrikách u sv. Jindřicha na Novém Městě pražském v první polovině 17. století*, [in:] *Poníženi a odstrčení : města versus katastrofy. Sborník příspěvků z 8. vědeckého zasedání Archivu hlavního města Prahy, konaného ve dnech 2. a 3. října 1990 a 13. vědeckého zasedání Archivu hlavního města Prahy ve dnech 3. a 4. října 1995*, red. V. LEDVINKA, J. PEŠEK, (Documenta Pragensia XVI), Praha: Scriptorium, 1998.

FILLA, J.: *Kronika miasta Strzegomia od czasów najdawniejszych do roku 1889*, Strzegom: Towarzystwo Miłośników Ziemi Strzegomskiej, 2014.

FISCHER, M.: *Merkwürdigere Schicksale des Stiftes und der Stadt Klosterneuburg*, Th. 1, Wien: Leopold Grund k.k. priv. Buchdrucker, 1815.

FOLTÝN, D., CZAJKOWSKI, P.: *Valtice (Břeclav)*, in: *Encyklopedie moravských a slezských klášterů*, red. D. FOLTÝN a kolektiv, Praha: Nakladatelství Libri, 2005.

GEISENHOF, G.: *Kurze Geschichte des vormaligen Reichsstifts Ochsenhausen in Schwaben*, Bey Joh. Baptist Ganser, Ottobeuren 1829.

GOJNICZEK, W.: *U schyłku panowania dynastii Piastów (1528-1653)*, in: *Dzieje Cieszyna od pradziejów do czasów współczesnych*, t. 2, red. I. PANIC, Cieszyn: Książnica Cieszyńska, 2010.

GOMES MANOEL: *De Pestilentiae curatione methodica tractatio*, Antverpiae: Ex officina Joach. Trognaesii, 1603.

HEJNOVÁ, M.: *Pietro Andrea Mattioli and his Herbarium*, in: *Siena in Prague: history, art, society*, Prague 2000.

HIRSCH, A.: *Biographisches Lexikon der hervorragenden Aerzte aller Zeiten und Völker*, Band 5, Wien-Leipzig: Urban & Schwarzenberg, 1887.

HUBER ADAM z RISENPACHU: *Apatéka domácý. W kteréž se zawjraj a wypisuj rozličná Lékařstwý, snadná k přistrogenj, proti wsselikým neduhům Těla Lidského, y Audůw geho od hlavy až do Noh, wnitřnjm y zewnitřnjm; y také některým nedostatům Howadským, a giným wěcem k Hospodářstwý náležejcým*, Praha: Od

Samuele Adama z Weleslawjna, 1595, ss. 712, Praha 1620.

İPŞIRLI, M.: *Koca Sinan Paşa (ö. 1004/1596) Osmanlı sadrazami*, in: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 26, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Bağlarbaşı, 2002.

ISTHVANFI PANNONI, NICOLAI: *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV*, Coloniae Agrippinae: Anton Hierat, MDCXXII.

JÁCHIM, F.: *Osobnosti české minulosti. Jan Jesenius*, Historický obzor, 6 (5/6) 1995.

JESSENI IOHANNIS a IESSEN: *Adversus pestem consilium, cum ejusdem de mithridatio et theriaca disputatione*, Gissae: Typis Casparis Chemlini, 1614.

JESSENI IOHANNIS a IESSEN: *Anatomiae, Pragae anno 1600 abs se solenniter administratae historia*, Wite[n]bergae: Laurentius Seuberlich & Samuel Selfish, 1601.

JESSENI IOHANNIS a IESSEN: *De anima et corpore universi*, Pragae: Typis Haeredum M. Danielis Adami à Veleslavina, 1605.

JESSENI IOHANNIS a IESSEN: *De ossibus tractatus*, Wite[n]bergae: Laurentius Seuberlich & Samuel Selfish, 1601.

JESSENI IOHANNIS a IESSEN: *De vita et morte Tychonis Brahei oratio funebris*, Hamburgi: Typis Hermanni Molleri, 1601.

JESSENI IOHANNIS a IESSEN: *Institutiones Chirurgicae quibus universa manu medendi ratio ostenditur*, Wite[n]bergae: Laurentius Seuberlich & Samuel Selfish, 1601.

KAMENÍČEK, F. (ed.): *Prameny ke vpádům Bočkajovců na Moravu a k ratifikaci miru vídeňského od země koruny České roku 1605-1606*, in: *Historický archiv*, 4, 1894.

КАРАМЗИНЪ, Н. М.: *Исторія государства Россійскаго*, т. XI, С.-Петербургъ: Изданіе Евг.Евдокимова, 1892.

KARPIŃSKI, A.: *W walce z niewidzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne*, Warszawa: Neriton, 2000.

KAUFMANN ALOYS: *Gedenkbuch der Stadt Teschen*, Teil 1, ed. J. SPYRA, Cieszyn: Książnica Cieszyńska, 2007.

Kniha o bolesti a smutku. Výbor z moravských kronik XVII. století, ed. J. POLIŠENSKÝ, Praha 1948.

KOCH, H. Th.: *Die Wittenberger Medizinische Fakultät (1502–1652) – Ein bibliographischer Überblick*, in: *Medizin und Sozialwesen in Mitteldeutschland zur Reformationszeit*, red. S. OEHMIG, Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2007.

Kopíř Jiřika Skřivánka úředníka na Blansku 1594-1612 (1614), ed. L. VAŠEK, Blansko: Muzeum Blansko, 2000.

Korespondence Št'astného Václava Pětipeského z Chýš a Egrberku z let 1600-1610, ed. M. ŽITNÝ, České Budějovice: Jihočeská univerzita, 2015.

KREUZINGER, E.: *Chronik der alten und neuern Zeit Troppau's, oder Troppau und seine Merkwürdigkeiten*, Troppau: Selbstverl, 1862.

KRONES, F.: *Kreckwitz, Friedrich von*, in: *Allgemeine Deutsche Biographie*, 17, 1883.

KRUHEK, M.: *Die Grenzen des Königreichs Kroatien in den internationalen Staatsverträgen vom Frieden von Zsitva-Torok 1606 bis Frieden von Sistowa 1791*, Review of Croatian History, 1, 2005.

KUBÍKOVÁ, A.: *Morová epidemie roku 1598 v Českém Krumlově*, in: *Ponižení a odstrčení : města versus katastrofy. Sborník příspěvků z 8. vědeckého zasedání Archivu hlavního města Prahy, konaného ve dnech 2. a 3. října 1990 a 13. vědeckého zasedání Archivu hlavního města Prahy ve dnech 3.a 4. října 1995*, red. V. LEDVINKA, J. PEŠEK (Documenta Pragensia XVI), Praha: Scriptorium, 1998.

KWAK, J.: *Miasta księstwa opolsko-raciborskiego w XVI-XVIII wieku*, Opole: Instytut Śląski, 1977.

LANDWEHR von PRAGENAU, M. - KUHN, W.: *Geschichte der Stadt Teschen*, Würzburg: Holzner Verlag, 1976.

LEHNE, A.: *Jugendstil in Wien. Architekturführer*, Wien: J & V Edition, 1990.

MĚŠT'ÁNEK, T.: *Poměry na Moravě na přelomu 16. a 17. století v období válektureckých a povstání Štěpána Bočkaje*, Uherské Hradiště: L.V. Print, 1997.

NIEDERKORN, J. P.: *Die europäischen Mächte und der 'Lange Türkenkrieg' Kaiser Rudolfs II. (1593-1606)*, in: *Archiv für österreichische Geschichte*, 135, 1993.

NIKLÍČEK, L., ŠTEIN, K.: *Dějiny medicíny v datech a faktech*, Praha: Avicenum, 1985.

NISSEN, W.: *Dohna, Abraham von*, in: *Neue Deutsche Biographie*, 4, 1959,

НОСОВСКИЙ, Г. В., ФОМЕНКО, А. Т.: *Великая смута. Конец Империи*, Москва: Издательство АСТ, 2007.

Olmützer Sammel Chronik – Chronik der königlichen Stadt Iglau (1402-1607) vom Iglauer Stadtschreiber Martin Leupold von Löwenthal, in: *Mährische und schlesische Chroniken*, ed. Ch. D'ELVERT, Brünn: In Kommission der Buchhandlung von A. Nitsch, 1861.

PAGEL, J. L.: *Rolfinck, Werner*, in: *Allgemeine Deutsche Biographie*, 29, 1889.

Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными, том 2, Санктпетербург: Тип. II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1852.

PÁNEK, J.: *Turecké nebezpečí a předbělohorská společnost*, *Studia Comeniana et Historica*, 23, XI/1981.

PÁNEK, J.: *Podíl předbělohorského českého státu na obraně střední Evropy proti osmanské expanzi*, *Československý časopis historický*, 36, 1988; 37, 1989.

PAPROCKÝ BARTOLOMĚJ z HLOHOL: *O válce turecké a jiné příběhy. Výbor z Diadochu*, vyd. E. PETRŮ, Praha: Odeon, 1982.

PICK, F.: *Joh. Jessenius de Magna Jessen. Arzt und Rektor in Wittenberg und Prag, hingerichtet am 21. Juni 1621. Ein Lebensbild aus der Zeit des Dreissigjährigen Krieges*, Leipzig: J. A. Barth, 1926.

PILNÁČEK, J.: *Rody starého Slezska*, Brno: Mladá fronta, 2010.

PLACHÝ ŠIMON z TŘEBNICE: *Paměti Plzeňské*, ed. J. STRAND, Plzeň: Spolek přátel vědy a lit. české, 1883.

ПОКРОВСКИЙ, М. Н.: *Русская история: в 3-х томах*, т. 1, Санкт Петербург: Полигон, 2002.

POL NIKOLAUS : *Jahrbücher der Stadt Breslau*, ed. J. G. BÜSCHING, J. G. KUNISCH, in: *Zeitbücher der Schlesier*, Bd. 1-5, Breslau: Graß und Barth, 1813-1824.

POLOCZKOWA, B., *Morowe powietrze w Cieszynie*, *Mówią Wieki*, 9, 1967.

POLEK, K., SROKA, Ł. T.: *Epidemie w badaniach historyków. Zagadnienia wstępne*, in: *Epidemie w dziejach Europy. Konsekwencje społeczne, gospodarcze i kulturowe*, red. K. POLEK, Ł. T. SROKA, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2016.

RATAJ, T.: *Turecká hrozba a raně novověké zpravodajství v předbělohorských Čechách*, in: *Národnostní skupiny, menšiny a cizinci ve městech: Praha – město zpráv a zpravodajství*, red. O. FEJTOVÁ, V. LEDVINKA, J. PEŠEK (Documenta Pragensia XIX), Praha: Scriptorium, 2001.

REYMANN, R.: *Geschichte der Stadt Bautzen*, Bautzen: Gebr. Müller, 1902.

RÖHRICH, H.: *Johannes Jessen*, in: *Neue Deutsche Biographie*, Band 10, Berlin 1974.

SCHULZ, A. (ed.): *Archivní prameny ku poznání života i strážně na širém Královédvorskú od smrti Husovy až do doby Koniášovy*, Dvůr Králové nad Labem: Nákladem vlastním, 1913.

SCHULZ, V. (ed.): *Příspěvky k dějinám moru v zemích českých z let 1531-1746*, in: *Historický archiv*, 20, 1901.

SCHULZ, V. (ed.): *Příspěvky k dějinám soudu komorního Království Českého z let 1526-1627*, in: *Historický archiv*, 24, 1904.

SINAPSIUS JOHANNES: *Schlesischer Curiositäten Erste Vorstellung, Darinnen die ansehnlichen Geschlechter Des Schlesischen Adels, Mit Erzählung Des Ursprungs, der Wappen*, Leipzig: Fleischerischen Druckerey, 1720.

Sněmy české od léta 1526 až po naši dobu, sv. 1-12, ed. K. KROFTA, B., NOVÁK a kol., Praha: Zemský výbor království Českého 1877-1954.

SOUKUP, R. W.: *Chemie in Österreich. Bergbau, Alchemie und frühe Chemie. Von den Anfängen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, Wien – Köln-Weimar: Böhlau, 2007.

SVOBODA, J.: *Historie morových epidemií. Souvisí morové epidemie s klimatem?*, *Vesmír*, 74, 496, 1995/9.

SVOBODNÝ, P., HLAVÁČKOVÁ, L.: *Dějiny lékařství v českých zemích*, Praha: Triton, 2004.

TROSKA, F.: *Geschichte der Stadt Leobschütz*, Leobschütz: Verlag von W. Witke, 1892.

TÜRKÇELİK, E.: *Cigalazade Yusuf Sinan Pasha y el Mediterraneo entre 1591-1606*, Madrid: Universidad Autonoma, 2012,

UEBERSBERGER, H.: *Österreich und Russland seit dem Ende des 15. Jahrhunderts (Von 1488-1605)*, Bd. 1, Wien-Leipzig: Wilhelm Braumüller, 1906.

WELTZEL, A.: *Geschichte der Stadt Sohrau in Ober-Schlesien*, Sohrau: Im Verlage des Magistrats, 1888.

WŁODARSKI, B.: *Chronologia polska*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1957.

WONDRÁK, E.: *Historie moru v Českých zemích. O moru, morových ranách a boji proti nim, o zoufalství, strachu a nadějích i o nezodopovězených otázkách*, Praha: Triton, 1999.

WRÓBLEWSKA, W.: *Teoria przejścia epidemiologicznego oraz fakty na przelomie wieków w Polsce*, *Studia Demograficzne*, 1 (155), 2009.

VLČEK, E.: *Syfilis v Čechách*, *Vesmír*, 75, 78, 1996/2.

VRATISLAV VÁCLAV z MITROVIC: *Příhody*, ed. V. ERTL, Praha: Nákladem J. Otty, 1906.

Všeobecná encyklopedie v osmi svazcích, red. J. BENEŠOVÁ a kol., sv. 5, Praha 1999.

YILMAZ, M.: *Sinan Paşa (Koca)*, in: *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, cilt 2, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Yayıncılık A.Ş., 1999.